

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію (опубліковану монографію)
КАЩУКА Олександра Ярославовича «Монотелітство у Візантії VII
століття: доктрина, політика та ідеологія влади», подану до захисту на
здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю
07.00.02 – всевітня історія

Від часу становлення людського суспільства його розвиток проходить паралельно із розвитком релігійних вірувань. Уже у первісному суспільстві саме релігія, у її найбільш ранніх формах, пропонує відповіді на найскладніші питання щодо природи та сутності людини, формулює систему цінностей, допомагає індивідам співіснувати у колективі та протистояти зовнішнім викликам. Не надто змінилася ситуація і у суспільстві сучасному, зокрема й українському, безумовну більшість якого складають християни. Пересічного українця сьогодні мало хвилює концептуальний рівень релігійної свідомості суспільства, проте він вкрай боляче сприймає незгоди та відверті конфлікти між різними гілками “українського християнства”. Однак історія вчить, що релігійна ситуація в Україні не є унікальною. Конфлікти між різними релігіями чи різними течіями тієї чи тієї релігії були реальністю у різні періоди існування людства. Очевидно, ретельне вивчення таких конфліктів має не лише теоретичне, але й практичне значення. У цьому контексті не викликає жодного сумніву актуальність та значимість дисертаційного дослідження Олександра Ярославовича Кащука. Особливої ж актуальності роботі надає те, що дослідження проблеми монотелітства у вітчизняній історіографії не велося з огляду на ряд об’єктивних та суб’єктивних причин, про що автор справедливо говорить на сторінці 31 монографії.

Дисертація виконана в контексті досліджень вузлових проблем середньовічної історії, що ведуться на кафедрі історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка в рамках комплексних наукових тем “Середньовічна Європа, Візантія, Русь: політичні, економічні та культурні зв’язки (IX–XIV ст.)” (реєстраційний номер

0115U003720) та “Дискусійні проблеми військової і політичної історії Центрально-Східної Європи” (реєстраційний номер 0118U000605).

Метою, яку ставить перед собою автор дисертації, є “всебічне, цілісне та синтетичне вивчення монотелітства у Візантії VII ст. та монофізитської, і діотелітської реакцій на нього”.

Не викликає жодних сумнівів наукова новизна рецензованої дисертації, яка полягає насамперед у тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії здійснено наукову спробу глибокого дослідження монотелітства.

Структура роботи – вступ, шість розділів та висновки, – має логічний і раціональний характер, цілком відповідає поставленій меті і сформульованим завданням і дає можливість ґрунтовно розглянути головні аспекти тематики дослідження. Позитивним моментом роботи є пояснення основних термінів, які зустрічаються у дослідженні (с. 72 – 74). На нашу думку список цих термінів доцільно було б упорядкувати за алфавітом і, можливо, дещо розширити за рахунок “неосновних” термінів, наприклад: “єресіарх” (с. 182, 197, 278), “авва” (с. 102, 122). Суттєво допомагає працювати з монографією наявність іменного покажчика (с. 336 – 343). Можливо, варто було б додати також хронологічну таблицю, яка б відображала основні етапи формування нехалкедонських течій християнства.

У історіографічному огляді автор орієнтується на кращі зразки світової історичної науки. Як зазначено у авторефераті: “Список використаних джерел налічує 376 найменувань, з них – 358 іноземними мовами” (с. 4). Матеріал викладено послідовно та логічно, що дало можливість визначити сучасний стан вивчення теми і знайти шляхи розв’язання поставлених проблем. Обґрунтованим видається твердження автора про те, що для “глибшого вивчення монотелітської суперечки необхідно пізнати християнське самоусвідомлення у Візантійській імперії” (с. 27).

Ґрунтовним видається аналіз джерельної бази проблеми. Автор ретельно розглядає значення різних видів джерел для вивчення окремих аспектів проблеми. Справедливо говориться про важливе значення історичних хронік (с. 32). Олександр Ярославович цілком вірно визнає, що “великою цінністю для

вивчення богослов'я монотелітів є запис дискусії Максима Ісповідника з колишнім Константинопольським патріархом Пиром” (с. 37). Зазначимо, що джерельна база даного дисертаційного дослідження – це тексти давньогрецькою та латинською мовами, щодо володіння якими дисертант показав солідну підготовку. Потрібно наголосити також на тому, що автор продемонстрував високий рівень володіння методикою роботи з писемними джерелами раннього Середньовіччя.

Декларовані дисертантом методологічні засади лежать у руслі сучасної вітчизняної науки. Застосування сучасних методів дослідження, про які дисертант говорить у другому розділі дисертаційної роботи (с. 70 – 74), дозволило дійти чітко обґрунтованих і переконливих висновків, досягти результатів, які вирізняються науковою новизною. Повного схвалення заслуговує декларована дисертантом увага до термінологічного принципу дослідження та його намагання дотримуватися “історичного, а не історіографічного понятійного апарату, який часто може викривляти історичну реальність” (с. 72).

У другому розділі роботи, окрім методології вивчення монотелітської полеміки, автор ретельно досліджує політико-богословське підґрунтя монотелітської суперечки. Достатньо обґрунтованим видається висновок дисертанта про обставини запровадження доктрини моноенергізму: “відсутність порозуміння між окремими християнськими течіями Візантійської імперії поглиблювалася різним відчуттям ідентичності. Це спонукало візантійські політичні та церковні еліти до пошуків компромісу, який забезпечив би спільну християнську самоідентифікацію” (с. 51). На думку автора, на заваді успішній реалізації ідеї подолати протистояння через спільну доктрину стало те, що “монофізити будували свою ідентичність не лише на вірності христології однієї природи, а й також на відкиненні Халкедонського собору. Цей другий елемент дуже часто переважав” (с. 69). Як стверджує автор, “запровадження моноенергізму призвело до великого розбрату в халкедонському християнстві. Звідси й постало протистояння, яке в історії отримало назву монотелітської суперечки” (с. 69).

У третьому розділі автор розглядає реакцію на запровадження моноенергізму з боку халкедонських християн, аналізує позицію щодо цієї проблеми патріарха Єрусалимського Софронія та патріарха Константинопольського Сергія і вважає, що різниця між вченням обох патріархів полягала винятково у термінології (с. 94). Автор стверджує, що доктрина монотелітства була офіційно започаткована у листі папи Римського Гонорія: “з забороненої полеміки щодо енергій, народилася доктрина монотелітства” (с. 99). Дисертант вважає, що “Папа був схильний трактувати полеміку як протистояння щодо слів і намагався стати в ній арбітром” (с. 100). Розглядаючи позицію Максима Ісповідника, автор наголошує на його підтримці патріарха Софронія (с. 101), аналізує його реакцію на полеміку між патріархами Сергієм та Софронієм (с. 108 – 116) і стверджує, що “активність Софронія та Максима стала викликом для моноенергістів” (с. 116). Дисертант ретельно аналізує зміст виданого імператором Іраклієм “Ектесіса”, робить висновок про те, що “Імператор приписав собі право тлумачити віру” (с. 120), а “моноенергісти, заручившись підтримкою імператора, обрали тактику, за якою противників ставлять перед фактом обов’язкових доктринальних рішень імператора” (с. 122 – 123).

До позитивів дисертації Олександра Кашука потрібно віднести інформативні та добре продумані посторінкові примітки, які дозволили автору наводити необхідні коментарі та цитати з джерел не перериваючи основного тексту. Текст дисертаційного дослідження рясно всипаний цитатами давніми мовами, автор пропонує власні переклади та інтерпретації того чи того автора, які виконані на належному рівні і не викликають заперечень. Окремі зауваження, які можна висловити щодо цього розділу, не мають принципового значення. Наприклад, цитуючи латинський переклад Біблії на сторінці 95, прим. 138, автор подає “*uolo*” замість “*volo*”, “*uis*” замість “*vis*”, хоча на тій же сторінці наведено і коректний варіант. Зазначимо, що літера “*u*” замість “*v*” не вживалась на час створення затвердженого Церквою латинського перекладу Біблії. Не зовсім вдало, на нашу думку, вжито означення “опосередкована” щодо доктринальної позиції папи Гонорія (с. 100).

У четвертому розділі дисертації автор розглядає доктринальну еволюцію полеміки, проводить порівняльний аналіз поглядів Константинопольської Церкви та Римської Церкви. Дисертант ставить перед собою мету “з’ясувати чи дійсно полеміка було чисто богословською, а чи була радше покриттям якихось прихованих протиріч” (с. 125). Аналізуючи твори Максима Ісповідника автор робить висновок, що “ключові доктринальні пункти диотелітської доктрини він вже головно сформував до 643 р... і надалі Максимвже діяв як зрілий антимонотелітський богослов” (с. 141), завдяки якому диотелітське середовище “отримало добре обґрунтовану доктринальну позицію”, завдяки чому “суперечка переросла у стадію інтелектуального протистояння” (с. 144). На думку автора створений у 645 р. твір “*Disputatiocum Pyrrho*” дозволяє “сформувати загальний огляд доктрини диотелітства та монотелітства” (с. 147) і, зрештою, автор робить висновок про доктринальну нестійкість монотелітів (с. 149), але “політика просування монотелетизму призвела до розколу в халкедонському крилі Церкви”, тому у 648 р. імператор Констант видає едикт “Типос”, який був втручанням імператора у доктринальні справи Церкви (с. 155 – 156). Однак, шостий Вселенський собор у Константинополі (680 – 681) визнав доктрину диотелітства (с. 166). Дисертант робить висновок про доктринальну чіткість та послідовність диотелітства, в той час як суть полеміки з боку монотелітів “була не чисто богословською”, а монотелітська кампанія мала “церковно-політичні тенденції” (с. 170 – 171). Ці твердження автор доводить у п’ятому розділі: “Тактика і політика монотелітської суперечки” (с. 172 – 227). Зокрема, дисертант стверджує, що монотеліти вдавалися до фальсифікування текстів (с. 176), тактика диотелітів теж мала недоліки (с. 179), але була “рішучішою, розвиненішою та значно дієвішою” (с. 200). Автор робить висновок про те, що “тактика монотелітів та диотелітів відрізнялася у цілях: монотеліти намагалися вгамувати полеміку задля об’єднання та миру; диотеліти ж прагнули ретельно розглянути суть богословської суперечки задля досягнення істини та чистоти віри” (с. 206). На думку автора, монотеліти, щоб посилити свій вплив “вдалися до ще більшої співпраці з імператором... прийняли імперський погляд у цьому аспекті як

орієнтир” (с. 217), натомість диотеліти демонстрували стійке невизнання влади імператора над Церквою (с. 220, 224 *etc.*).

Шостий розділ монографії “Від зіткнення ідеологій влади до протистояння ідентичностей” присвячений вивченню християнської ідеології влади VII ст. Цей розділ – найбільший за обсягом (с. 228 – 295), два підрозділи якого, мабуть через помилку друку, мають однакову нумерацію – 6.7. Характерними рисами імперської ідеології влади автор вважає наступні: постать імператора відображає “ідейну схожість з великими біблійними та історичними персонажами і навіть із самим Ісусом Христом” (с. 236), несанкціоновані імператором собори єпископів вважаються неканонічними, християнин має бути безумовно вірним імператорові (с. 240 – 241). Натомість еклезіальна ідеологія влади за основу брала не безпеку держави, а чистоту віри (с. 247), заперечуючи право імператора визначати легітимність синоду (с. 252 – 253). Дисертант робить висновок про те, що “Втручання імператорів у питання віри мало ідеологічну та історичну основу”, витоки якої потрібно шукати в аріанській політичній теорії (с. 259) і обидві сторони намагалися інтерпретувати минуле у вигідному їм ключі (с. 269). Врешті решт, на думку автора, різне розуміння доктринального авторитету диотелітами та монотелітами відобразилося у різних відповідях на питання – що означає бути християнином? Зрештою монотелітська суперечка “трансформувалася в зіткнення християнських ідентичностей” (с. 270 – 271). Останній підрозділ шостого розділу присвячено проблемі поширення еклезіальної ідентичності, що базувалася на основі пентархії – колегіальності п’ятох найдавніших патріархатів (с. 286 – 292). Хронологічно цей підрозділ виходить за межі VII ст. Автор завершує виклад матеріалу висновком про вагомий вплив пентархійної свідомості на хід історії та монотелітську суперечку як переломний момент в історії християнства та Візантійської імперії (с. 295).

У висновках, які відповідають визначеним завданням і кореспондуються з проблемами, що виносяться на захист, містяться головні положення автора щодо суперечки про енергії та волі у Христі у Візантії VII ст.

Опрацювання тексту дисертаційного дослідження Олександра Кашука переконує в тому, що він провів велику пошукову, аналітичну роботу, синтезував і узагальнив значний масив інформації. Отримані результати свідчать про оволодіння автором досліджуваною темою, про його здатність до самостійного аналізу історичних джерел, про достатню наукову і методичну підготовку. На наш погляд, дослідницька мета дисертаційної роботи досягнута, а її наукові завдання реалізовані успішно.

Результати наукового пошуку дисертанта пройшли належну апробацію на міжнародних науково-практичних конференціях. Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що матеріали і висновки дисертації можуть бути використані в подальшій науково-дослідній та навчальній роботі істориків, при написанні монографій, наукових і науково-популярних праць.

Уважний аналіз і вивчення дисертаційної роботи Олександра Кашука дає підстави стверджувати, що вона є самостійним, завершеним, комплексним науковим дослідженням, тема і зміст якого адекватно відображені у авторефераті дисертації, а також у двадцяти семи наукових публікаціях, серед яких: 1 – індивідуальна монографія, 13 статей у наукових виданнях України, 13 статей у зарубіжних наукових виданнях. Висновки дисертації вирізняються науковою новизною, містять науково обґрунтовані результати, які розв'язують поставлені завдання і є суттєвими для вивчення монотелітства у Візантії VII ст. та монофізитської і діотелітської реакцій на нього.

Позитивно оцінюючи дисертаційну роботу Олександра Кашука та отримані результати, слід висловити і деякі зауваження і побажання.

1. Робота написана вишуканою українською мовою, огріхів друку небагато. Водночас імена сучасних авторів, зокрема й слов'янські, здебільшого подаються неукраїнською абеткою: польською, французькою, але переважно англійською. Однак граматичні категорії іменника в українській та англійській мові не співпадають якісно і кількісно. Відрізняється також принцип передачі відношення між словами. Тому подекуди текст монографії видається не надто гармонічним: “звернути

увагу на монографію авторства John Chapman” (с. 20), “книга Jaroslav Pelikan” (с. 21), “Дослідники К. Говорун і D. Bathrellos стверджують” (с. 88), “На думку J. Meyendorff” (с. 109), *etc.* Очевидно, імена “Джон Чепмен”, “Ярослав Пелікан”, “Деметріос Батреллос”, “Іоанн Мейєндорф” та будь-яке інше, в написаній українською мовою монографії мали б подаватися українською абеткою, у належному відмінку за нормами українського правопису.

2. У монографії автор торкається широкого кола проблем, безпосередньо чи опосередковано пов’язаних з монотелітством, тому вичерпна історіографія проблеми потребувала б написання окремого дослідження. Все ж кидається в око відсутність у списку літератури низки праць, які, на нашу думку, заслуговують на увагу. Як приклад можна навести роботу Вольфхарта Панненберга: “*Grundzüge der Christologie*” (Основи христології), яка побачила світ у 1964 р., неодноразово перевидавалася різними мовами і не втратила свого наукового значення до сьогодні. Проігноровано фундаментальну “Кембриджську історію християнства” (*The Cambridge History of Christianity*), зокрема її третій том (2008). Також поза увагою автора виявилася цікава робота щодо введення у титулатуру імператора терміна “βασιλεύς” – “*The Title Βασιλευσιν Early Byzantine International Relations*” (Евангелос Хрисос, 1978). Іменний покажчик засвідчує, що у монографії найбільш згадуваним є ім’я Максима Ісповідника (с. 339). Однак у списку літератури відсутня присвячена йому колективна монографія – “*Maximusthe Confessoras a European Philosopher*” (2017), один з авторів якої, Діонісій Скліріс, аналізує ставлення цього богослова до монотелетизму.
3. На сторінці 20 автор не достатньо чітко формулює свою думку: “Lars Thunberg у двох монографіях представив антропологію Максима Ісповідника”, очевидно, мова йде про “релігійну антропологію” Максима Ісповідника як частину його теології.

4. Автор вживає термін “імператор” щодо Олександра Великого (с. 234, 339). Цей титул з’являється у Стародавньому Римі набагато пізніше, ніж жив Олександр Македонський. Навіть якщо цей термін вживається щодо Олександра Великого у середньовічному джерелі, використання його у іменному покажчику є некоректним.
5. Невдалим, на нашу думку, є твердження автора на сторінці 235: “Ймовірно, близько 629 р. імператор прийняв титул василевс (βασιλεύς)... Це свідчило про відновлення у римській конституційній історії титулу цар у грецькій проформі василевс (βασιλεύς)”. Якщо говорити про форму, то термін “цар”, який у VII ст. не вживався, походить від грецького “Καίσαρ”, латинського “Caesar”. Якщо ж говорити про зміст, то термін “βασιλεύς”, на відміну від терміна “Καίσαρ”, не є латинського походження і не має прямого латинського еквівалента. Так само термін “imperator” не має еквівалента грецького. Терміни “βασιλεύς”, “Καίσαρ”, “δεσπότης”, “αὐτοκράτωρ”, “Σεβαστός”, “ἡγεμών”, “ἄρχων” та деякі інші вживалися грецькими авторами щодо римських імператорів як синоніми. Тому немає підстав говорити про “відновлення” титулу “цар”.

Однак ці зауваження і побажання істотно не применшують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження. Проведена дисертантом робота засвідчує його фахову зрілість, уміння ставити і професійно вирішувати актуальні дослідницькі завдання. Дисертація Олександра Кащука є самостійним завершеним комплексним і актуальним дослідженням важливої та складної теми, написаним на ґрунтовній джерельній основі. У роботі конкретно-історичні питання переплітаються з теоретичними, аналіз переростає у синтез, автор намагається дати власне бачення причин і результатів явищ і процесів розвитку християнства у політичних реаліях Візантії VII ст. Результати дослідження у сукупності вирішують важливу наукову проблему в галузі всесвітньої історії. Висновки, сформульовані у дисертації, є новими для

вітчизняної історичної науки, аргументовані і достовірні, викладені у авторефераті автора та в опублікованих ним працях.

Дисертація оформлена у відповідності з встановленими вимогами.

Зазначене вище дає підстави вважати, що дисертаційна робота Олександра Кашука "Монотелітство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади" за своїм змістом та оформленням повністю відповідає вимогам МОН України до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук і «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 567 зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р, Наказу МОН України від 12 січня 2017 року № 40, а її автор, Олександр Ярославович Кашук, заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Офіційний опонент
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Петречко О.М.

